

**THE FORGOTTEN REGIONAL MODERNISM OF THE MILITARY EDUCATIONAL-TYPE
ARCHITECTURE OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY: A CASE OF THE PILOT
SCHOOL IN PANČEVO**

Научна критика односно полемика, рад примљен: мај 2024, рад прихваћен: јун 2025.

Иван Рашковић*, Јасмина Вујовић**, Борјан Бранков***

АПСТРАКТ

Војни објекти су традиционално представљали грађевине од стратешке важности и носиоце архитектонских и технолошких иновација. Иако су некада били симбол модерности и стабилности, многи од њих данас су запостављени или прешли у цивилну употребу, често без јасно дефинисане нове намене. Истовремено, многи од ових објеката нису довољно истражени у смислу урбанистичке, архитектонске и културне вредности. Рад се бави историјском и архитектонском анализом некадашње Пилотске школе у Панчеву – прве ваздухопловне академије на простору Краљевине Југославије. Након активне војне употребе, објекат је од шездесетих година прошлог века прешао у цивилну функцију, да би деведесетих година постао привремени смештај више породица. Упркос архитектонском и историјском значају, објекат је запостављен, без довољно документације и институционалне подршке за обнову. Објекат је 2021. године стављен под претходну заштиту, а 2023. јавља се иницијатива за његову обнову. Истраживање случаја Пилотске школе у Панчеву сагледава архитектонске вредности објекта у циљу очувања и афирмације културно-историјске баштине. Закључује се да постоји основ за његову формалну заштиту и потенцијал за нове, културне и јавне намене, које би сведочиле о значајној улози Панчева у развоју ваздухопловства и модернистичке војне архитектуре 20. века.

Кључне речи: летење, 20. век, модернизам, школски објекат, војна архитектура, ваздухопловна академија, Краљевина Југославија, Панчево.

ABSTRACT

Military facilities have traditionally been not only structures of strategic importance, but also symbols of innovation in construction and architectural expression. Once reflecting the modernity and stability of the military as an institution, many of these buildings are now abandoned or repurposed for civilian use – often without clearly defined new functions. Additionally, their urban, architectural, and socio-cultural qualities remain under-researched. This paper focuses on the historical and architectural analysis of the former Pilot School building in Pančevo, the first aviation academy in the Kingdom of Yugoslavia during the interwar period. After serving various military functions – including intelligence training in the 1950s – the building was transferred to civilian use in the 1960s and became makeshift housing for multiple families in the 1990s. Despite its historical and architectural significance, the building lacks proper documentation and institutional support for its restoration. In 2021, the site was placed under preliminary protection. In 2023, on the occasion of the 100th anniversary of the first night flight over Pančevo, a new initiative emerged advocating for the building's restoration. This research, employing historical interpretation and case study methodology, highlights architecturally valuable features that support its designation as a cultural monument. The paper concludes that the building has strong potential for formal protection and reuse, particularly for cultural or public purposes. Such transformation would preserve this unique example of modernist military architecture and honor Pančevo's important role in early Yugoslav aviation history.

Keywords: flying, 20th century, modernism, school building, military architecture, aviation academy, Kingdom of Yugoslavia, Pančevo.

УВОД

Развој војног ваздухопловства у Србији представља значајан сегмент укупне војне и технолошке историје земље. Србија је од самог почетка XX века активно пратила светске трендове у области ваздухопловства и улагала у његов развој. Већ крајем XIX века формирано је прво војно ваздухопловство, а током Балканских ратова

* Иван Рашковић, редовни професор, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, komesarivanraskovic@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6221-8019>

** Јасмина Вујовић, виши конзерватор, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, jasminka.vujovic69@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-0074-343X>

*** Борјан Бранков, научни сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, borjan@iaus.ac.rs, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0515-7683>

српске ваздухопловне јединице успешно извршавају прве ратне задатке. Ваздухопловство, као род оружаних снага повезан са највишим степеном технологије, захтевало је високо обучен и стручан кадар. Учествовање српских пилота у Балканским и Првом светском рату, као и њихово школовање код француских инструктора, истакло је потребу за оснивањем домаћих школа за обуку пилота (Vlačić, Micevski, 2023). Упркос разарајућим последицама Првог светског рата, од 1918. године српска, а потом југословенска војска, постаје кључан фактор модернизације – не само у изградњи војних капацитета, већ и у развоју индустрије и инфраструктуре (Bjelajac, 1994; према Kadijević, 2023:72). Формирање школског система војног ваздухопловства почиње 1919. године оснивањем Пилотске школе у Новом Саду, која је 1938. премештена у Панчево. Овим је отпочела нова фаза у развоју ваздухопловне обуке која је крунисана оснивањем прве Ваздухопловне академије у Краљевини Југославији.

До почетка Другог светског рата и у другим градовима Краљевине Југославије формиран је већи број школа за стручно оспособљавање старешинског кадра (Ниш, Сарајево, Скопље, Краљево, Бела Црква и др.) (Vlačić, Micevski, 2023). Период између два светска рата иницирао је развој, али и централизацију војних ваздухопловних школа која је започета 1938. године. То је у потпуности остварено 1940. године, почетком рада Ваздухопловне академије Војске Краљевине Југославије, која је за ову намену изграђена у Панчеву (Rašković, Vujović, 2023).

Панчево, као одабрано место за прву ваздухопловну академију, било је логичан избор с обзиром да је у погледу ваздухопловства оно било веома активно у првој половини двадесетог века - од првог покушаја лета једрилицом др Владимира Алексића 1909. године до формирања првог цивилног аеродрома у Краљевини СХС 1923. године, који је био и део руте првог међународног ноћног лета оствареног у ноћи између 9. и 10. септембра 1923. године (Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne, 1923; Ružić, 2023). Ти догађаји су високо позиционирали Панчево као простор за образовање кадрова војне авијације, као и за градњу авиона (оснивање фабрике авиона „Утва“ која и данас ради) (Utva Avio d.o.o., 2020).

У периоду од 1938. па до краја 1949. године, изузев ратних година,¹ Панчево је имало значајно место и улогу у систему ваздухопловног школства две државе. Услед сукоба са Информбироом, 1949. године (Tošić-Malešević, 2016) доноси се одлука о измештању школе у Мостар, чиме Панчево остаје без институције као што је Ваздухопловна академија (Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023).²

Оно што карактерише овакве институције у служби војске и обуке кадрова су посебно пројектовани наменски објекти, често најсавременијим грађевинским методама и архитектонским стилом, као и јасном функционалном организацијом. Војска је у том периоду перманентно обогаћивала властити градитељски фонд, како би испуњавала мирнодопске и ратне задатке (Gašipović, 2014).

Типологија појединачних објеката је прилагођавана различитим родовима војске, њиховом функционисању и испуњавању утилитарне безбедносне функције, као и потцртавању ауторитета војске као институције. Објекти значајнијих функција су често превазилазили токове локалне и традиционалне архитектуре и пратили тенденције у градњи и стиливима заступљене у Европи. Војне установе ослањале су се на овлашћене архитекте и грађевинске инжењере, који су у тој сарадњи пронашли свој креативни изазов (Kadijević, 2023). У овом истраживању се истиче тип васпитно-образовних војних грађевина (академије, средње војне и стручне школе, полигони, вежбалишта)³ (Kadijević, 2023).

Иако се прелазак одређених војних објеката у цивилне сврхе може посматрати као проблем, јер се првобитна функција губи и објекти су у стању перманентног пропадања, тек са овом променом власништва долази до отворености „података“ и приступа објекту, што даје могућност за његову научну и архитектонску анализу која често сведочи о квалитету војне архитектуре на овим просторима.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Методологија истраживања се састоји од следећих сегмената:

- Историјско-интерпретативно истраживање – контекст, повод, процес настајања Пилотске школе у Панчеву и периоди развоја како институције школе у Панчеву тако и објекта који је за ту намену изграђен.
- Метода студије случаја Пилотске школе као специфичног представника ваздухопловне, образовне војне архитектуре прве половине двадесетог века у Југославији истакнутог у претходном делу историјског истраживања, са фокусом на модернизам, историјски контекст и просторно-функционалне елементе урбанистичког уређења и контекста, спољашњег омотача објекта, функционалистичког ентеријера, конструкције и др. У овој методи истраживања је присутно и корелационо истраживање везано за друге објекте ваздухопловства у Србији.

Представљене методе испитују значај и елементе објекта Пилотске школе у следећим сегментима:

1 Питомци Академије били су на првој линији одбране Краљевине Југославије од непријатеља у априлу 1941. године, а рад Академије је био прекинут током Другог светског рата и објекат заједно с аеродромом користи Луфтвафе до краја рата.

2 У њој су се школовале три класе ваздухопловаца до премештања школе и обуставе обуке пред почетак Другог светског рата.

3 Поред тога у војном градитељству такође су присутне и управно-административне, фортификацијске, здравствене, резиденцијалне, научне, производно-техничке, социјалне, спортске, меморијалне, музеолошке, хуманитарне и грађевине у области културе.

Друштвени значај:

- у погледу развоја војног ваздухопловства Краљевине Југославије и СФР Југославије,
- у погледу ваздухопловне традиције Панчева и првог светског редовног ноћног лета 1923. године,

Архитектонски значај:

- као објекта модернистичког наслеђа у Панчеву између два рата,
- као образовне установе војске пројектоване искључиво за ту сврху,
- објекта као потенцијалног споменика културе, са акцентом на угроженост објекта и неопходност заштите у кратком временском периоду,

Значај за заједницу:

- као потенцијално ревитализованог објекта у цивилне сврхе.

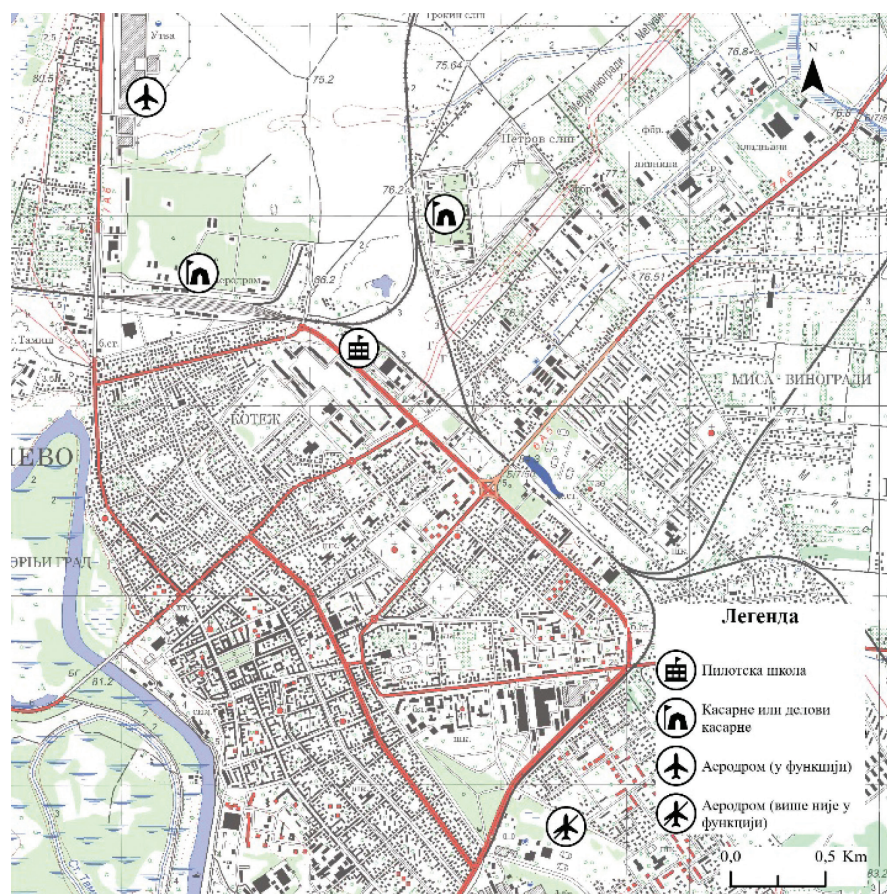
ОБЈЕКАТ ПИЛОТСКЕ ШКОЛЕ У ПАНЧЕВУ

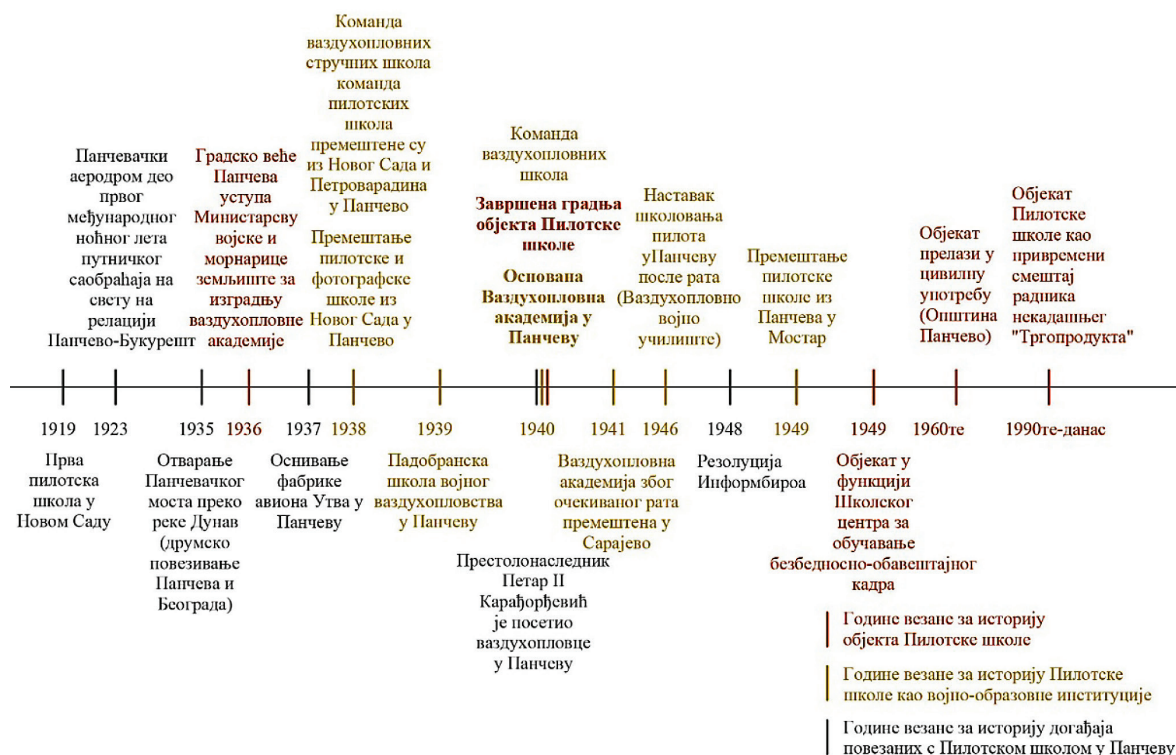
За потребе Ваздухопловне академије, која је основана 21. априла 1939. године као највиша школска установа за школовање ваздухопловног кадра у Краљевини Југославији, наменски је саграђена зграда позната у Панчеву као Пилотска школа (Rašković, Vujić, 2023). Објекат је саграђен као монументални објекат на ободу града и био је повезан с једним од тадашња два Панчевачка аеродрома, чинећи истовремено и функционални део војне касарне североисточно од објекта. (Сл. 1 и 2).

Сл. 1. Горe – Приказ објекта Пилотске школе и окружења (веза с садашњом касарном Растко Немањић на североистоку) на аерофото снимку из 1954. године, извор: Војска Србије. / Fig. 1 Above - View of the Pilot School building and its surrounding context (connection with the current "Rastko Nemanjić" barracks in the northeast) on an aerial photo from 1954, source: Serbian Armed Forces

Сл. 2. Доле – Позиција Пилотске школе у Панчеву с аеродромима и позицијама касарни, извор: аутори и Војска Србије (топографска карта). / Fig. 2 Below - Position of the Pilot School in Pančevo with positions of the airports and barracks, source: authors and Serbian Armed Forces (topographic map)

Сл. 3. Хронолошки приказ значајних догађаја везаних за формирање и функционисање Пилотске школе у Панчеву, извор: аутори према (Rašković, Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023) / Fig. 3 Chronological presentation of significant events related to the formation and functioning of the Pilot School in Pančevo, source: authors according to (Rašković, Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023)

Нови Сад је након Првог светског рата први постао седиште Команде ваздухопловства и речне флоте, где је, према пројекту архитекте Давида Поповића, изграђена двоспратна зграда Команде Прве армијске области (1928-1930). У служби ваздухопловства се до почетка Другог светског рата граде још монументалнији војни објекти, између осталих и експресионистичка Команда ратног војног ваздухопловства у Земуну 1935. године Драгише Брашована. О тенденцији да се овакви објекти с пажњом пројектују и у стилу и композицији истакну говори и став архитекте Николе Добровића, који наглашава да се објекти војске, посебно домови војске и зграде Министарства одбране и генералштаба, обавезно граде на начелима савремене архитектуре (Kadijević, 2023).

Наменском објекту Пилотске школе у Панчеву је, како је већ споменуто, претходио друштвени, инфраструктурни и позициони значај Панчева у цивилном и војном авио саобраћају,⁴ као и близина главног града - Београда⁵ (Ružić, 2023; Vlačić, Micevski, 2023). Кључни догађај за градњу објекта Пилотске школе и њен даљи развој одиграо се 1936. године када је градско веће Панчева уступило Министарству војске и морнарице градско земљиште за изградњу касарне и ваздухопловне академије. (Сл. 3) У молби Штаба ваздухопловства из исте године се истицала иницијатива да се за базу будуће Ваздухопловне академије изабере Панчево (Vlačić, Micevski, 2023).

4 Део ваздухопловне линије цивилног саобраћаја у периоду од 1923. до 1927. године: Париз-Стразбур-Праг-Беч-Будимпешта-Панчево-Букурешт-Цариград

5 Панчевачки аеродром у ваздухопловном саобраћају опслуживао је Београд до 1927. године, када се отвара први Београдски аеродром

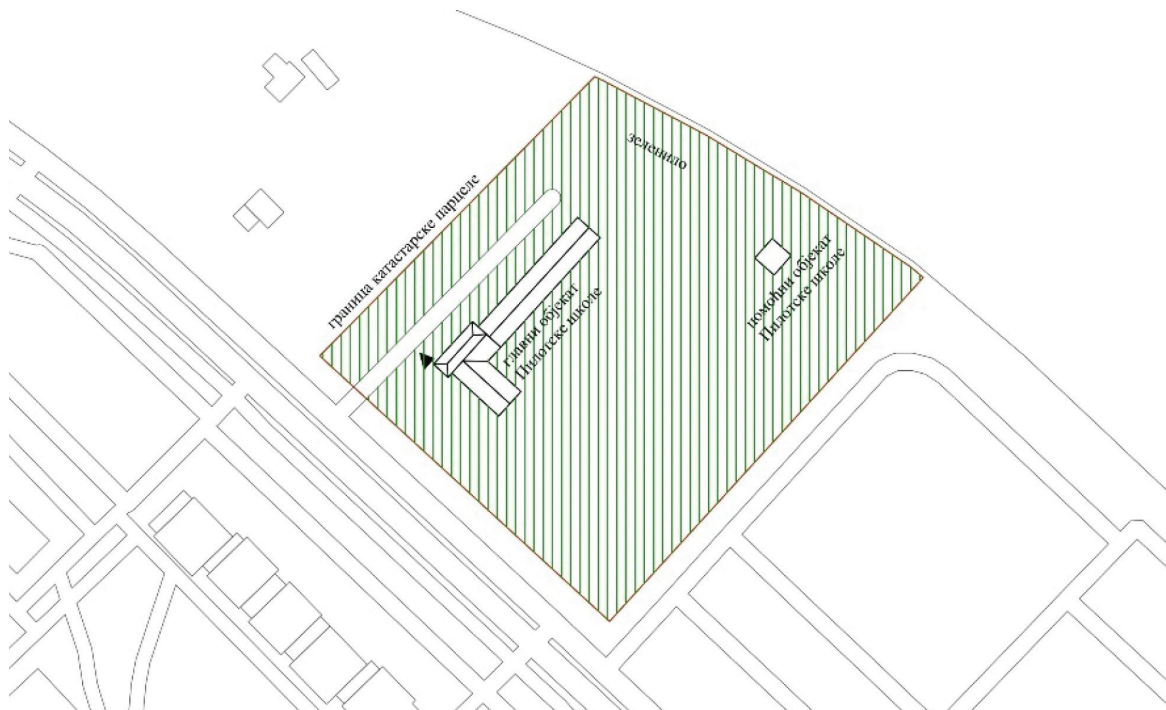
Објекат је грађен на пространој парцели од око 1,5ha и званично завршен 1940. године када је кренула и прва обука пилота и падобранаца. Пројекат по којем је зграда грађена за сада није пронађен, као ни информација о аутору објекта. Објекат функционише активно до Другог светског рата и након његовог завршетка добија назив Војно ваздухопловно училиште. Школовање у објекту је завршило пет класа ваздухопловаца, а он је радио до 1949. године и поменуте кризе са Информбироом (Rašković, Vujović, 2023). (Сл. 3)

СТУДИЈА СЛУЧАЈА ПИЛОТСКЕ ШКОЛЕ У ПАНЧЕВУ

Урбанистичка диспозиција

Објекат Пилотске школе је лоциран на пространој парцели и развијен правцем североисток-југозапад. Непосредна околина објекта је озелењена ниским и високим растињем које употпуњује издвојеност школе, али и формира пријатан спољашњи амбијент. У саставу школе се налази још један мањи објекат североисточно од главне зграде. (Сл. 4, 5)

Улазна зона објекта је оријентисана према приступној саобраћајници Ул. Стевана Шупљика, док је на североистоку парцела завршена железничком пругом. Објекат је, док је био у функцији школе и центра за обуку, био повезан стазом с објектима садашње касарне „Растко Немањић” на североистоку. Данашње окружење објекта обухвата објекте Вајферт пиваре на југоистоку (сада у функцији магацинског простора), појединачне, неформалне објекте на северозападу и саобраћајницу и стамбено насеље Котеж 2 на југозападу. (Сл. 4) У периоду градње и

Сл. 4. Урбанистичко позиционирање објекта с границом парцеле, извор: аутори /Fig. 4. Position of the building on the parcel, source: authors

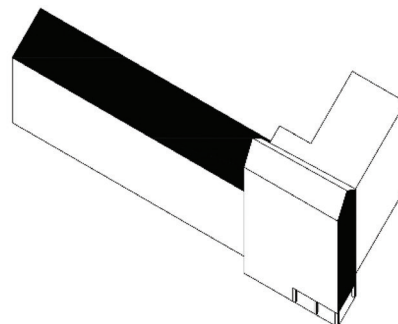
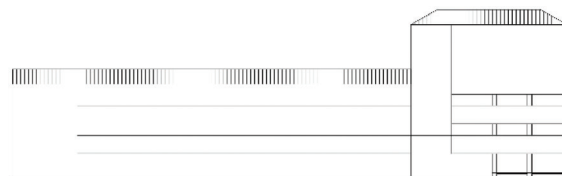
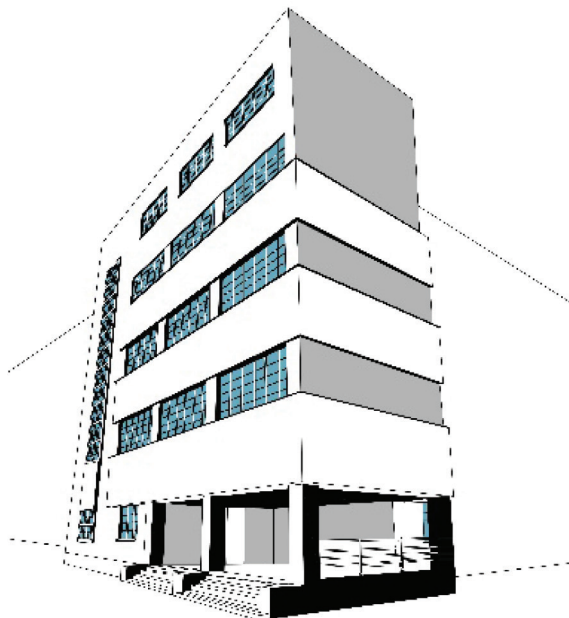
функционисања објекта као школе, овај део града није у потпуности био изграђен.

Облик слова Г чини да је краћи део објекта паралелан са улицом, док је дужи део објекта паралелан с бочном, дужом

страном парцеле (Rašković, Vujić, 2023). Главни улаз у објекат је испод трема са масивним стубовима. Површина објекта у основи је око 960m^2 , док је укупна бруто површина око 3500m^2 .

Сл. 5. Приказ окружења објекта и доминантно зеленог уређења парцеле, извор: аутори / Fig. 5 View of the building's surroundings and the predominantly green layout of the plot, source: authors

Сл. 6. Лево - Угао објекта (сегмент) — приказ Пилотске школе с истакнутим елементима дизајна у виду континуалних прозора, стубова у приземљу, одсуства декорације и др., извор: аутори. / Fig. 6 Left - corner of the building (segment) view of the Pilot School with prominent design elements in the form of continuous windows, columns on the ground floor, absence of decoration, etc., source: authors

Сл. 7. Десно - Северозападна фасада објекта и модел волумена објекта Пилотске школе, извор: аутори / Fig. 7 Right - Northwest facade of the building and the axonometry of the Pilot School building, source: authors

Архитектура објекта Пилотске школе

Објекат Пилотске школе је пројектован изразито функционалистички, што се осликава и у оквиру фасадног омотача. Објекат поседује јасне поделе у ентеријеру (учионице, комуникација, улаз и др.) и минималност орнамената што се препознаје као део вредности интернационалног стила. (Сл. 6) Овакав начин организације простора и обликовања је у време изградње објекта био већ доминантан стил европске архитектуре и, истичући тежњу ка савремености, као и употреби нових технологија, конкретни стил је био одговарајући избор за зграду ваздухопловства, које је важило за напредну грану војске (Rašković, Vujović, 2023). На тај начин је Пилотска школа успела да се постави као репрезентативни пример архитектуре између два светска рата на овим просторима.

Елементи архитектонске композиције, функционалности и обликовности објекта

У склопу објекта се издвајају карактеристични сегменти који наглашавају његову јасноћу и додатну вредност: улазна партија, отвори и материјализација фасаде, главно степениште објекта и појединачни детаљи објекта.

Улазна партија — улаз у објекат је на углу, под стубовима денивелисан од окружења. У оквиру дела улазне партије јасно се осликавају принципи модерне с отвореним делом приземља и доминацијом носећих масивних стубова (Le Korbizje, 2005). (Сл. 6, 7) Како остатак приземља објекта није, у односу на узор модерне, у потпуности отворен, самим тим улазни део је још више наглашен као посебан део обликовања школе. Додатни значај овог сегмента је то

што је он као део волумена на углу у границама и висини јасно издвојен у односу на остала два волумена објекта.

Отвори и материјализација фасаде — објекат одликује јасна правоугаона геометрија. Ритам отвора прати функционалну организацију објекта. Доминантни корбизјеовски континуални отвори се јављају у делу угаоног волумена објекта (Сл. 6, 8), док је остатак објекта дефинисан ритмично позиционираним отворима с континуалном фасадном минималном пластиком која уоквирује и повезује те отворе. (Сл. 8) Привидно равни кров (скривени благи коси кров) доприноси континуалности фасаде и отвора. Фасада је поставком прозорских површина сведена у обликовању с јасним ритмом и контурама, при чему се разликује материјализација фасаде с опеком у приземљу која додатно наглашава хоризонталност објекта.

Степениште — масивно, смештено у угаони, виши део објекта, осветљено континуалним вертикалним прозорским отвором који се протеже од првог спрата до средине последњег (четвртог). Као вертикални фасадни мотив отвор разбија монотонију хоризонтала на фасади. Степениште је, као и остатак објекта, сведено, стилски пројектовано с масивном пуном оградом беле боје, заобљених ивица, што га издваја као посебну функционалну и естетску целину. (Сл. 8)

Детаљи у оквиру објекта — објекат не поседује пренаглашену пластику, орнаменте различитих врста, али поседује пажљиво пројектоване и позициониране детаље у екстеријеру и ентеријеру. У екстеријеру су приметни детаљи олука на споју хоризонталних и вертикалних сегмената

с линијски дефинисаним мотивима. С друге стране се на крају краћег волумена објекта (паралелно с улицом) налазе четири отвора у облику окулуса са жичаним заштитама, специфичним само за овај мали сегмент објекта. Додатни очувани детаљ се налази у оквиру улазних врата на сваку типску етажу, која су пројектована с дршкама које прате линијске манире, како мотива олука, тако и мотива окулуса. (Сл. 8)

Јасан ритам, како отвора, тако и других елемената и сегмената објекта, доприноси лако одређивању планских и стихијских интервенција на објекту током времена експлоатације (вентилациони отвори, отвори за магацински приступ – нова врата и сл.).

Архитектура два објекта војног ваздухопловства Краљевине Југославије (Команда ваздухопловства и Пилотска школа)

Јединствен пример објекта у служби ваздухопловства војске Краљевине Југославије, поред предметног објекта, јесте и објекат Команде ваздухопловства у Земуну из 1935. године,

архитекте Драгише Брашована⁶. Објекат представља једно од три најзначајнија остварења Брашована и заштићен је као непокретно културно добро (Službeni glasnik RS, 2007; Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date; Stamenković, 2015). Пример Брашовановог објекта Команде војног ваздухопловства у Земуну приказује општу тенденцију војске у креирању квалитетне, монументалне и савремене архитектуре у међуратном периоду, посебно везано за грану ваздухопловства.

Позиција Брашовановог објекта у урбаној средини Земуну јасније и уже оивичава предметни објекат, који у односу на Пилотску школу не поседује зелено окружење и део је јасне густе урбане матрице. С друге стране, обликовност и масивност објекта који се директно може визуелно поредити са суседним урбаним ткивом доприноси сагледавању његове монументалности, док Пилотска школа својим издвајањем, али и мањим волуменом, не поседује претензије за ефекат монументалног и доминантног објекта.

⁶ Грађевина подигнута на иницијативу краља Александра I Карађорђевића за потребе нове Команде ваздухопловства Краљевине СХС

Сл. 8. Карактеристични делови простора, елементи и детаљи објекта Пилотске школе – горњи ред с лева: улазна партија, фасада угаоног волумена, издигнут део улаза у објекат; средњи ред с лева: степениште, фасада дужег волумена објекта управног на улицу, ходник дужег волумена објекта; доњи ред с лева: окулуси, детаљ олука, детаљ врата за улаз на етажу из простора степеништа, извор: аутори. / Fig. 8 Characteristic parts of the architectural space, elements and details of the building of the Pilot School, top row from the left: entrance, facade, raised part of the entrance to the building; middle row from the left: staircase, facade of the longer volume of the building perpendicular to the street, corridor of the longer volume of the building, lower row from the left: oculus, detail of the gutter, detail of the door (entrance to the typical floor from the staircase), source: authors.

Сл. 9. Објекти Команде ваздухопловства у Земуну (горе) и Пилотске школе у Панчеву (доле), извор: Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date и аутори / Fig. 9 The facilities of the Air Force Command in Zemun (above) and the Pilot School in Pančevo (below), source: (Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date), authors

Оба објекта одликују три доминантна волумена, с тим да је Команда ваздухопловства симетричан објекат с централним вишим волуменом, док се објекат Пилотске школе с мањим димензијама и угаоним мотивом мање истиче у својој појавности. Облик објекта код Брашована формира атријумски простор (Stamenković, 2015), који се разликује од слободног простора објекта школе. Иако је објекат команде у целини доминантнији, спратност делова оба објекта није превише различита (две до четири етаж, осим „куле“) (Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date). (Сл. 9)

Фасаде оба објекта карактеришу уједначен ритам и сведеност отвора. Позиција главне комуникације (степеништа) у оба објекта је на највишем (централном) делу „куле“ која прати јасно дефинисану схему организације оба објекта.

ПРОБЛЕМИ И ПРЕДЛОГ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ОБЈЕКТА ПИЛОТСКЕ ШКОЛЕ

Проблем и данашње стање објекта

Објекат Пилотске школе је услед вишедеценијске запуштености и различите, делимично и непримерене експлоатације, у лошем, али ипак не рушевном стању. Објекат је трпео различите намене и надлежности над собом од почетка шездесетих година прошлог века, што

је пратила хаотичност преправки и несистематичност у континуалном одржавању и уређењу објекта. То постаје посебно видљиво усељавањем привремених станара почетком деведесетих година. Објекат је тада био под управом предузећа „Тргопродукт“, које поред коришћења дела објекта као магацина, усељава више породица у привремене станове (некадашње учионице). У наредном периоду породице су се самостално сналазиле и уређивале свој „привремени“ стамбени простор како би створиле основне услове за живот (преграђивале су учионице и креирале мање собе, спроводиле додатне инсталације, уграђивале купатила, спуштале плафоне и сл.). Након одласка предузећа „Тргопродукт“ у стечај 2010. године (Republika Srbija Ministarstvo Privrede, no date) нико није одржавао зграду сем привремених станара и захваљујући њиховом залагању објекат је и даље у функционалном стању и сачуван је од потпуне девастације (Ljubanović, 2023; Nova, 2023; Rašković, Vujović, 2023).

Чак и поред недовољног улагања и различитих намена које су се смењивале у другој половини 20. века, а које су угрозиле стање објекта, сачувани су оригинални материјали и детаљи, као показатељи његове вредности и карактеристика епохе којој припада. Како објекат поседује очуване архитектонске и уметничке вредности, аутори Рашковић и Вујовић истичу да је потребно сачувати га као део непокретног културног наслеђа Јужног Баната и Србије. Томе доприноси и његова претходно поменута културно-историјска вредност као прве Пилотске школе, али и значај у ширем контексту града Панчева, као места пионирских међународних летова након Првог светског рата (Vujović, 2023; Rašković, Vujović, 2023).

Сходно његовој вредности и неопходности за заштитом и спречавањем даљег пропадања, објекат је стављен под претходну заштиту од стране Завода за заштиту споменика културе у Панчеву (евиденциони лист 54/ГО од 23.08. 2021) (Vujović, 2023). Даљи кораци обухватају прикупљање оригиналне документације, која за сада није нађена, а с тим у вези је неопходно приступити изради техничке документације изведеног објекта за упућивање у даљу процедуру потенцијалног добијања трајне заштите.

Мотив за заштиту објекта се огледа и у томе што су од укупно 2268 споменика културе у оквиру базе Републичког завода за заштиту споменика само 4 заштићена објекта везана по својој намени за развој ваздухопловства. При томе се сви ти објекти налазе на територији Београда (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, no date). (Таб. 1) Када се посматра територија коју покрива Завод за заштиту споменика културе у Панчеву (обухвата градове Панчево и Вршац и општине Ковин, Бела Цркву, Ковачицу, Опово, Алибунар и Пландиште), од објекта из периода XX века не постоје примери заштићених објеката, ни ваздухопловне, а ни друге војне намене (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, no date).

Назив објекта	година изградње	пројектант	категорија заштите	Локација
Хангар Старог аеродрома на Новом Београду	1929.	Милутин Миланковић	Непокретно културно добро	Београд
Зграда Аеро клуба	1934-1935.	Војин Симеоновић	Непокретно културно добро	Београд
Зграда команде ваздухопловства*	1935.	Драгиша Брашован	Непокретно културно добро	Београд
Музеј ваздухопловства у Београду	1969-1989.	Иван Штраус	Непокретно културно добро	Београд

*издвојено и у оквиру регистра националне секције Међународне радне групе за документацију и конзервацију грађевина, места и целина модерног покрета у архитектури – Докомомо

Таб. 1. Списак заштићених објеката везаних за ваздухопловство на територији Србије, извор: (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture - Beograd, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date) / Tab. 1 List of protected buildings related to aviation in Republic of Serbia, source: (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture - Beograd, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date)

Поступак заштите, али и тренутно руковођење и одржавање објекта додатно компликују нерешени имовинско-правни односи. Објекат је у катастру непокретности заведен као објекат изграђен без одобрења за градњу, иако је изграђен још 1940. године. Парцела се налази у јавној својини града Панчева, док је за објекат евидентирана приватна својина и „власник односно држалац није утврђен”⁷ (Rašković, Vujić, 2023; Republički geodetski zavod, no date). Поред овога, град Панчево је већи део парцеле (амбијентално везан за објекат), а који садржи мањи издвојени објекат Пилотске школе, у току 2023. године одвојио као посебну парцелу (парцела с новим бројем 18533 К.О. Панчево), тиме драстично смањујући парцелу на којој се налази главни објекат школе (парцела с новим бројем 18534 К.О. Панчево) (Republički geodetski zavod, no date). Ово, поред осталих проблема с којима се суочава објекат, доприноси његовој недефинисаности, што повећава ризик да се његово стање, које ни данас није завидно, додатно погорша. Став града према објекту осликава то да у актуелним урбанистичким плановима Града Панчева нема јасних и прецизних планских решења којима би се објекат и простор Пилотске школе адекватно третирали. Рашковић и Вујовић у својој књизи истичу да се тумачење постојећих планских решења за конкретну локацију може сагледати као повољно, али и као веома неповољно с аспекта очувања објекта и његове ревитализације (Rašković, Vujić, 2023).

Сваки вид угрожавања објекта повећава ризик не само од његовог даљег пропадања, већ и од намере да се он сруши, уз игнорисање његовог архитектонског и историјског значаја. Да то није локални проблем Србије говоре и примери да се војно наслеђе из 20. века (у стилу модернизма) руши и у другим земљама, као што је случај Објекта за смештај кадета у Брну, Чешка Република (Brno Architecture Manual - A Guide to Brno Architecture, no date).

7 Извод из листа непокретности за кат. парцелу бр. 629/3 К.О. Панчево

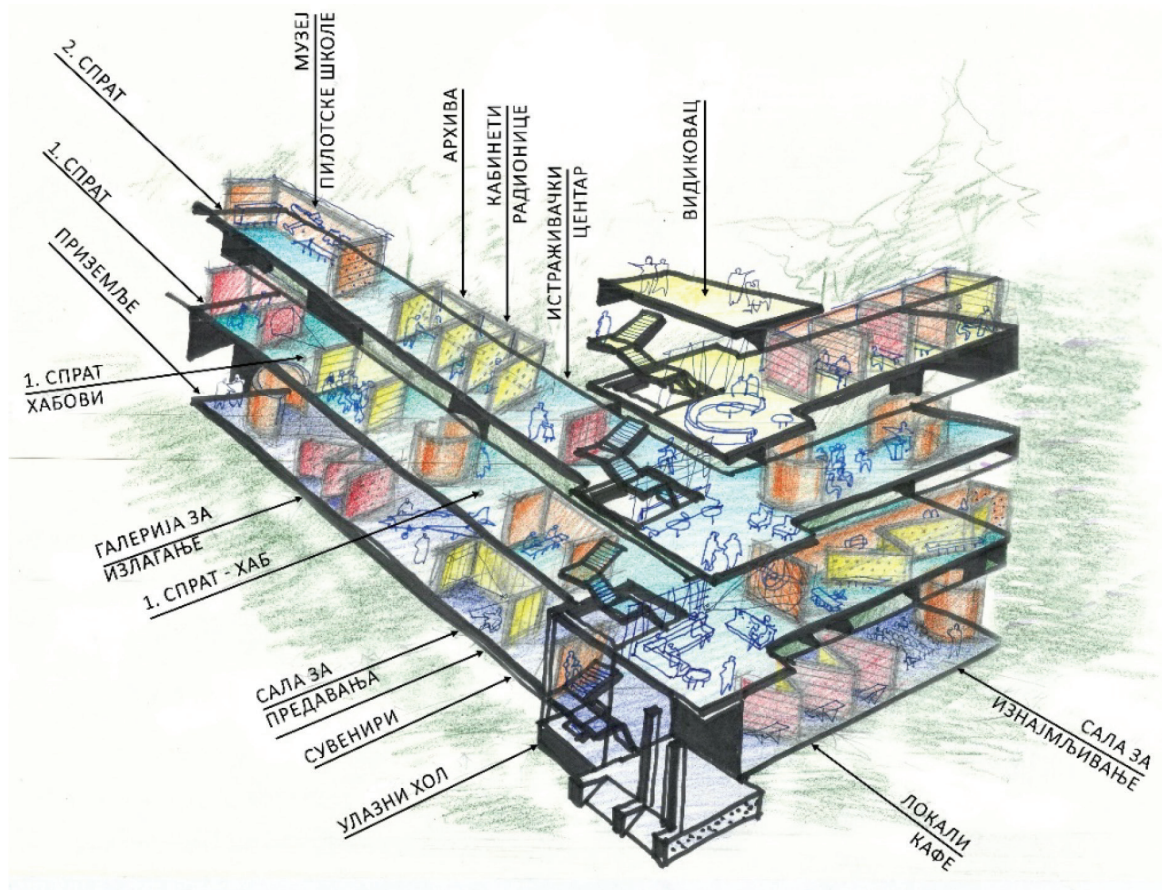
Иницијатива обнове објекта и предлог нових садржаја

Помак и активности у поступку ревитализације, а пре свега популаризације значаја оваквих објеката и ваздухопловних активности у Панчеву била је припрема за обележавања 100 година од првог ноћног међународног цивилног лета у Панчеву (који се догодио 1923. године), где се за посебне вредности објекта заинтересовало више појединаца и удружења грађана⁸. То је резултовало тиме да се, почев

8 Удружење макетара Клуб „Др Владимир Алексић”, Удружење брододелара „Панон Србија”, Удружење Ветерани 72. специјалне

Сл. 10. Шетња и вођење кроз објекат у склопу промоције књиге *Пилотска школа у Панчеву – легенда живи*, новембар 2023. године, извор: аутори. / Fig. 10 Walk and guide through the facility as part of the promotion of the book “Pilot School in Pančevo - The Legend Lives”, November 2023, source: authors

Сл. 11. Предлог нових садржаја у оквиру Пилотске школе, извор: аутори. / Fig. 11 Proposal for new content within the Pilot School, source: authors.

од 2022. године, покрене иницијатива за трајну заштиту, ревитализацију и модернизацију објекта Пилотске школе (Janković, no date; Gradska biblioteka Pančevo, no date). (Сл. 10)

Како се већи део објекта тренутно не користи, а мањи део се користи неадекватно, као неусловни стамбени простор, аутори су дали предлог начина за реактивацију објекта кроз реконструкцију и одрживо коришћење у будућности. Обновљање објеката и промена војне у другу намену су већ присутни у третирању објеката грађених за потребе Банатске војне границе у Панчеву. Већина тих објеката, који се данас налазе у центру града, сачувана је у спољашњем изгледу, док је намена прилагођена потребама града и јавним функцијама. При томе су ти објекти, због културно-историјских и архитектонских вредности, у различитим периодима утврђивани за непокретна културна добра⁹ (Rašković, Vujović, 2023). Примери се могу наћи и у другим градовима. Град Пирот је откупио зграду Дома војске који се реновира за потребе Народне библиотеке и Start-up

центра (Južne vesti, 2023). Дом војске у Чачку је купио град и реконструисао га у простор за најмодернију библиотеку у Србији (Morava Info, 2017; Rašković, Vujović, 2023).

Предлог нових функција у оквиру објекта Пилотске школе би, по ауторима овог рада, обухватао образовне функције, хабове за креативне индустрије, музеј, архиву, истраживачки центар, просторе за ветеранска удружења, библиотеку и медијатеку, сале за предавања, комерцијалне садржаје, као и просторе за потребе градске администрације.

Аутори препознају да постојеће стручне школе које постоје у граду, иако врло успешно раде, имају мањак простора. Пребацивање или додавање дела радног простора у оквиру Пилотске школе би обезбедило боље услове за ученике тих средњих школа. У дворишту би могао да се уреди музејски простор као и простор за наступе на отвореном (Rašković, Vujović, 2023). Потенцијални хабови за креативне индустрије би остваривали утицај, не само на локалном, него и на и ширем плану, стварајући услове за развој пословних могућности стимулишући таленте младих људи и њихов предузетнички дух. Музеј, архива и истраживачки центар су садржаји у области културе, дефинисани тако да су међусобно функционално и просторно повезани и усмерени. Првенствено би били фокусирани на презентацију историје домаћег цивилног и војног ваздухопловства и домаће авио индустрије. Простори професионалних

бригаде, Удружење ветерана 63. падобранске бригаде, Удружење „Марк 9“, Друштво српско-руског пријатељства „Словенска унија“

9 Некадашња касарна на адреси Трг Краља Петра I бр. 6 је постала прво суд, затим пословна зграда ПИК-а „Тамиш“, па „Панчевца“ и банка, док је сада напуштена; Штапска зграда на Тргу Краља Петра I бр. 8–10 је била хотел, па пословна зграда, да би данас делимично имала обе ове намене; Зграда на адреси Трг Краља Петра I бр. 4 пренамењена је из официрске зграде у хотел. Зграда Историјског архива Панчево била је наменски грађена за касарну, док је Зграда Дома омладине била војна болница.

и ветеранских удружења, као и моделарских и других клубова, намењени су њиховој репрезентацији и имају, не само локални, већ и национални значај. Библиотека (медијатека) би била првенствено оријентисана на чување и обраду књига везаних за ваздухопловство и везана за рад удружења, клубова и музеја. Комерцијални садржаји би обухватили продавнице, агенције, ресторан и пословне просторе за најам. Предлог размештаја и врста активности је презентован у оквиру илустрације аутора. (Сл. 11)

ЗАКЉУЧАК

Панчево, као погранични град у дугој историји поседује потребу да има активну улогу у презентовању војне архитектуре. Посебан је значај града у историји светске авијације прве половине двадесетог века (први ноћни лет 1923. године). Самим тим, посматрање значаја оваквог објекта превазилази ужи архитектонски аспект и дефинише се кроз тенденције Краљевине СХС, и касније Југославије, ка развијању авио-саобраћаја и пионирској едукацији пилотског кадра између два рата. Пилотска школа има потенцијал да кроз процес заштите, потенцијалне адаптације и обнове пружи могућности за нови живот, не само објекта, и очување сећања на некадашњу војну и авио-историју.

Рад истиче да и поред тренутних и дугорочних проблема објекта он може да постане база за формирање бројних нових културних, образовних и комерцијалних садржаја који би дали допринос унапређењу општег добра и јавног интереса, како у локалном контексту града Панчева, тако и шире. У раду се истиче да је објекат потребно заштитити као културно добро, при чему би потенцијална адаптација требало да се надовеже на смернице надлежног Завода за заштиту споменика културе, али и да усвоји потребе које су резултат консензуса локалне заједнице и стручне јавности. Овиме би се додатно унапредила културна слика града и значајније покренуло питање статуса, могућности заштите и обнове различитих објеката некадашње војне намене у Панчеву, посебно из периода прве половине XX века.

ЗАХВАЛНИЦА

Средства за реализацију истраживања које је приказано у овом раду су обезбеђена од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, евиденциони број: 451-03-66/2024-03/200006.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Brno Architecture Manual - A Guide to Brno Architecture. no date. *5th Aviation Regiment barracks*. Available at: <https://www.bam.brno.cz/en/object/c357-5th-aviation-regiment-barracks?filter=type> [Accessed: 13th December 2023].
- Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne. 1923. *Bulletin de renseignements/Compagnie franco-roumaine de navigation aérienne*, 1 October. Available at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5322900/f1.planchecontact#>. [Accessed: 12th April 2024].

- Do.co.mo.mo Srbija. no date. *Registar Arhiva*. Available at: <http://www.docomomo-serbia.org/registar/> [Accessed: 13th December 2023]. Gaćinović, R. 2014. *Društvena uloga vojske u izgradnji bezbednosti države. Vojno delo*, 66(2), 129–144.
- Gradska biblioteka Pančevo. no date. *Promocija knjiga: „Školovanje vojnih letaca u Pančevu 1938-1949“ i „Pilotaska škola u Pančevu – Legenda živi“* Available at: <https://www.biblioteka-pancevo.org.rs/promocija-knjiga-skolovanje-vojnih-letaca-u-pancevu-1938-1949-i-pilotaska-skola-u-pancevu-legenda-zivi/> [Accessed: 13th December 2023].
- Janković, O. no date. *Inicijativa za novi život Pilotske škole u Pančevu*. Available at: <https://www.politika.rs/sr/clanak/545643/Inicijativa-za-novi-zivot-Pilotske-skole-u-Pancevu> [Accessed: 13th December 2023].
- Južne vesti. 2023. *Pirotu od Ministarstva dva miliona za opremu u budućem Startap centru*. Available at: <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Pirotu-od-Ministarstva-dva-miliona-za-opremu-u-buducem-Startap-centru.sr.html> [Accessed: 13th December 2023].
- Kadijević, A. 2023. *Neraskidive spona: srpski arhitekti i vojska (XIX-XXI vek). Zbornik Akademije umetnosti*, 11, 62–83.
- Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda. no date. *Zgrada komande vazduhoplovstva*. Available at: https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/zemun/komanda_vazduhoplovstva.html [Accessed: 18th December 2023].
- Le Korbizije. 2005. *Ka pravou arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Ljubanović, I. 2023. *Pilotaska škola u PANČEVU: Ovde žive ljudi*. Available at: <https://k-013.com/news/lokalno/pilotaska-skola-u-pancevu-ovde-zive-ljudi-foto-video.html> [Accessed: 13th December 2023].
- Morava Info. 2017. *Počnje rekonstrukcija Doma vojske, vrednost radova milion evra*. Available at: <https://moravainfo.rs/pocinje-rekonstrukcija-doma-vojske-vrednost-radova-milion-evra/> [Accessed: 13th December 2023].
- Nova Portal. 2023. *U nehumanim uslovima Pilotske škole u Pančevu živi pet porodica: Grad gluv na njihove apele za pomoć*. Available at: <https://nova.rs/emisije/u-nehumanim-uslovima-pilotske-skole-u-pancevu-zivi-pet-porodica-grad-gluv-na-njihove-apele-za-pomoc/> [Accessed: 13th December 2023].
- Rašković, I., Vujović, J. 2023. *Pilotaska škola u Pančevu - Legenda živi*. Pančevo: Ivan Rašković.
- Republika Srbija Ministarstvo Privrede. no date. *AD Trgovnički proizvod u stečaju oglašava prodaju imovine javnim nadmetanjem*. Available at: <http://www.priv.rs/Ministarstvo-privrede/9003/AD-Trgovnički-proizvod-u-stečaju-oglasava-prodaju-imovine.shtml> [Accessed: 12th April 2024].
- Republički geodetski zavod. no date. *eKatastar nepokretnosti*. Available at: <https://katastar.rgz.gov.rs/eKatastarPublic/FindParcelaResult.aspx> [Accessed: 17th April 2024].
- Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd. no date. *Informacioni sistem nepokretnih kulturnih dobara*. Available at: https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pretraga_spomenika_new [Accessed: 10th April 2024].
- Ružić, D. 2023. *Aerodrom u Pančevu: Letovi kompanije Franko-Rumen (1923-1927)*. Pančevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture u Pančevu.
- Stamenković, A. 2015. *Zgrada komande ratnog vazduhoplovstva u Zemunu*. Available at: <https://www.docomomo-serbia.org/registar/>. [Accessed: 10th December 2023].
- Službeni glasnik Republike Srbije 30/07. *Odluka o utvrđivanju zgrade Komande vazduhoplovstva u Zemunu za spomenik kulture*. Beograd: JP „Službeni glasnik“.
- Tošić-Malešević, N. 2016. *Jugoslavija i Informbiro - Uzroci i početak sukoba. Vojno delo*, 68(3), 302–321.
- Utva Avio d.o.o. 2020. *Utva Avio Industrija*. Available at: <https://utva-avio.com/sr/otvora/> [Accessed: 12th April 2024].
- Vlačić, S., Micevski, M. 2023. *Školovanje vojnih letaca u Pančevu 1938-1949*. Pančevo: Slaviša Vlačić.
- Vujović, J. 2023. *Aktiviranje lokalne zajednice za očuvanje i zaštitu Pilotske škole u Pančevu U: Pavlović, M, Mrleš, R. 2023. Zbornik radova XII Naučnostručne konferencije Zastita graditeljskog nasleđa u 21. veku: Izazovi i mogućnosti*, Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 260–270.

IZVORI ILUSTRACIJA / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Сл. 1. Приказ објекта Пилотске школе и окружења (веза с садашњом касарном „Растко Немањић“ на североистоку) на аерофото снимку из 1954. година, извор: Војска Србије
- Fig. 1 View of the Pilot School building and its surrounding context (connection with the current „Rastko Nemanjić“ barracks in the northeast) on an aerial photo from 1954, source: Serbian Armed Forces
- Сл. 2. Позиција Пилотске школе у Панчеву са аеродромима и позицијама касарни, извор: аутори и Војска Србије (топографска карта)
- Fig. 2 Position of the Pilot School in Pancevo with airports and barracks positions, source: authors and Serbian Armed Forces (topographic map)

- Сл. 3. Хронолошки приказ значајних догађаја везаних за формирање и функционисање Пилотске школе у Панчеву, извор: аутори према (Rašković, Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023)
- Fig. 3 Chronological presentation of significant events related to the formation and functioning of the Pilot School in Pančevo, source: authors according to (Rašković, Vujović, 2023; Vlačić, Micevski, 2023)
- Сл. 4. Урбанистичко позиционирање објекта с границом парцеле, извор: аутори
- Fig. 4 Position of the building on the parcel, source: authors
- Сл. 6. Угао објекта (сегмент) приказ Пилотске школе с истакнутим елементима дизајна у виду континуалних прозора, стубова у приземљу, одсуство декорације и др., извор: аутори
- Fig. 6 Corner of the building (segment) view of the Pilot School with prominent design elements in the form of continuous windows, columns on the ground floor, absence of decoration, etc., source: authors
- Сл. 7. Северозападна фасада објекта и модел волумена објекта Пилотске школе, извор: аутори
- Fig. 7 Northwest facade of the building and the axonometry of the Pilot School building, source: authors
- Сл. 8. Карактеристични делови простора, елементи и детаљи објекта Пилотске школе, горњи ред с лева: улазна партија, фасада угаоног волумена, издигнут део улаза у објекат; средњи ред с лева: степениште, фасада дужег волумена објекта управног на улици, ходник дужег волумена објекта; доњи ред с лева: окулуси, детаљ олука, детаљ врата за улаз на етажу из простора степеништа, извор: аутори
- Fig. 8 Characteristic parts of the architectural space, elements and details of the building of the Pilot School, top row from the left: entrance, facade, raised part of the entrance to the building; middle row from the left: staircase, facade of the longer volume of the building perpendicular to the street, corridor of the longer volume of the building; lower row from the left: oculus, detail of the gutter, detail of the door (entrance to the typical floor from the staircase), source: authors
- Сл. 9. Објекти Команде ваздухопловства у Земуну (горе) и Пилотске школе у Панчеву (доле), извор: Каталог nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date и аутори
- Fig. 9 The facilities of the Air Force Command in Zemun (above) and the Pilot School in Pančevo (below), source: Katalog nepokretnih kulturnih dobara na području grada Beograda, no date, authors
- Сл. 10. Шетња и вођење кроз објекат у склопу промоције књиге *Пилотска школа у Панчеву – Легенда живи*, Новембар 2023. године, извор: аутори
- Fig. 10 Walk and guide through the facility as part of the promotion of the book "Pilot School in Pančevo - The Legend Lives", November 2023, source: authors
- Сл. 11. Предлог нових садржаја у оквиру Пилотске школе, извор: аутори
- Fig. 11 Proposal for new content within the Pilot School, source: authors

ИЗВОРИ ТАБЕЛА / SOURCES OF TABLES

- Таб. 1. Списак заштићених објеката везаних за ваздухопловство на територији Србије, извор: (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date)
- Tab. 1 List of protected buildings related to aviation in Republic of Serbia, source: (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, no date; Do.co.mo.mo Srbija, no date)